

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

שמעון שרביט

עיוני לשון ונוסח במסכת אבות

א. מבנה וצורה במסכת

1. מנהג הקריאה

מסכת אבות, שהיא חלק מסדר נזיקין שבמשנה, מצויה ברוב הסידורים של עדות ישראל, משום שהכול נוהגין לשנותה בשבת, פרק לשבת פרק לשבת. ומכאן צמח שמה השגור בפי כול: פרקי אבות.

מסכת אבות שבמשנה מכילה חמישה פרקים בלבד, והפרק השישי המצוי בסידורים הוא ברייתא שנספחה לה. פרק זה נקרא גם "פרק ר' מאיר" על שם פתיחתו או "פרק קניין תורה" על שם תוכנו.

במסגרת מנהג הקריאה של אבות נוספו משפטי פתיחה וסיום: כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא... (מקורו במסכת סנהדרין י, א). ר' חנניא בן עקשיא אומר רצה הקב"ה לזכות את ישראל... (מקורו במסכת מכות ג, טז).

2. מבנה וצורה

מסכת אבות שונה משאר מסכתות המשנה בתוכנה: אין היא עוסקת בהלכות איסור והיתר, אלא בענייני חכמה ומוסר. וגם מצד מבנה מאמריה וצורתם היא מיוחדת: לא משא ומתן (הלכתי) ולא פרוזה רגילה יש בה, אלא מאמרים קצרים ופתגמים מהוקצעים המתקרבים לדרגת ספרות החכמה המקראית (משלי וגם בן-סירה). דבר זה ניכר גם בלשונה וסגנונה של המסכת; לשונה ארכאית מעט ביחס ללשון המשנה.

תקבולות: לא תקבולת נרדפת אלא תקבולת משלימה. עשה לך רב / וקנה לך חבר / והווי דן את כל האדם לכף זכות (א, ו). ולא הביישן למד / ולא הקפדן מלמד / ולא כל המרבה בסחורה מחכים (ב, ה).

שרשור: יהי כבוד תלמידך חביב עליך ככבוד חבירך (כך בכתבי-היד); וכבוד חבירך כמורא רבך ומורא רבך כמורא שמים (ד, יב).

הן ולא: כל מחלוקת שהיא לשם שמים סופה להתקיים / ושאינה לשם שמים אין סופה להתקיים (ה, יז). אל תהיו כעבדים המשמשין את הרב על מנת לקבל פרס / אלא הוו כעבדים המשמשין את הרב שלא על מנת לקבל פרס (א, ג).

משל (בלא נמשל): היום קצר / והמלאכה מרובה / והפועלים עצלים / ובעל הבית דוחק (ב, טו). הכול נתון בעירבון / ומצודה פרוסה על כל החיים / החנות פתוחה והחנווני מקיף / ... (ג, טז).

מאמרי ספורות: רוב פרק ה' בנוי על יסוד המספר: עשרה (ט' פעמים), כגון: עשרה ניסים נעשו לאבותינו... (ה, ה); שבעה (ג' פעמים), כגון: שבעה דברים בגולם ושבעה בחכם... (ה, ז); ארבעה (ו' פעמים), כגון: ארבע מידות בנותני צדקה... (ה, יג). וגם בפרקים האחרים אנו מוצאים מאמרי ספורות כגון: שלושה כתרים הם כתר תורה וכתר כהונה וכתר מלכות (ד, יג); הם אמרו שלושה דברים: הוו מתונים בדין, והעמידו תלמידים הרבה ועשו סייג לתורה (א, א). ומאמרים רבים בנויים על שלושה איברים, או על שלוש צלעות, כגון: עשה לך רב / וקנה לך חבר / והווי דן את כל האדם לכף זכות (א, ו). הקנאה / והתאוה / והכבוד מוציאין את האדם מן העולם (ד, כא). **מיצוי כל הצירופים האפשריים משתי תכונות מנוגדות** – ארבע מידות בתלמידים:

- א. ממחר לשמוע וממחר לאבד – יצא שכרו בהפסדו (+a, -b)
- ב. קשה לשמוע וקשה לאבד – יצא הפסדו בשכרו (-a, +b)
- ג. ממחר לשמוע וקשה לאבד – חכם (+a, +b)
- ד. קשה לשמוע וממחר לאבד – זה חלק רע (-a, -b)

3. מאמרים בארמית

ארבעה מאמרים בארמית נכללו בפרקי אבות, שניים מהם יצאו מפי הילל (א, יג; ב, ו), המכונה הילל הבבלי (שעלה מבבל), ושניים יצאו מפי שני חכמים, שהיו, כנראה גרים: בן בג בג אומר: הפוך בה והפוך בה דכולא בה... (ה, כב) = חפש בה (בתורה) היטב, שהכול בה. בן הא הא אומר: לפום צערא אגרא (ה, כג) = לפי הצער (= המאמץ, הטרחה) השכר.

ב. לשון המסכת

1. לשון ארכאית

צורות עתידי מקוצרות נעלמו מלשון חכמים. שרידים מצויים באבות: אל **תעש** עצמך... (ב, יג). **יהי ביתך**... (א, ד ועוד). מלת הסיבה "כי" נעלמה מלשון חכמים, וכאן נמצא לה שריד: ...כי לכך נוצרת (ב, ח); ביטוי ההדדיות בלשון חז"ל הוא "זה את זה", אבל כאן הביטוי מקראי: איש את רעהו (ג, ב).

שברי פסוקים והשראת פסוקים במאמריה של מסכת אבות: הווי גולה... ואל בינתך אל תישען (ד, יד) – משלי ג, ה. מאוד מאוד הווי שפל רוח שתקוות אנוש רימה (ד, ד) – בן סירא ז, יז (בשינוי קל). איזהו חכם... איזהו גיבור... איזהו עשיר... (ד, א) – על-פי ירמיה ט, כב: "אל יתהלל חכם בחכמתו ואל יתהלל הגבור בגבורתו אל יתהלל עשיר בעשרו".

2. הרכב אוצר המלים

מסכת אבות מכילה אוצר מלים ארכאי מתחום ספרות החכמה המקראית: תפארת; צירופים מקראיים: ארך אפים, רודף שלום; לצד מלים משנאיות מובהקות: סייג, מתון, שבח, קבע, ובכלל זה גם מלים יווניות ולטיניות: פנקס, גימטרייה, קטגור, פרקליט, פרזודור ועוד.

נציג עתה שני מאמרים וננתח לדוגמה את אוצר המלים של הראשון: א. אל תהיו כעבדים המשמשין את הרב על מנת לקבל פרס אלא הווי כעבדים המשמשין את הרב שלא על מנת לקבל פרס והיי מורא שמים עליכם (א, ג).

לשמש – ולא: לשרת, לכהן ולעבוד המקראיות. **הרב** – ולא: האדון. **על מנת** – ולא: למען. **פרס** – ולא: מתנה, שכר. ב. העולם הזה דומה לפרזודור לפני העולם הבא. התקן עצמך בפרזודור כדי שתיכנס לטרקלין (ד, טז).

ויש חילופי נוסחאות בין הדפוסים לבין כתבי-היד. מקצתם גורסים: שאלמלא מוראה..., והאחרים: שאילולי מוראה... (ג, ב), לאילן שענפיו מרובין..., והאחרים: שנופו מרובה... (ג, יז). כל הנהנה מדברי תורה, והאחרים: כל הנאות... (ד, ה). מרבה נכסים מרבה דאגה, והאחרים: ...מרבה דוון (יגון, צער) (ב, ז). כזכאים שקיבלו עליהם את הדין, והאחרים: כצדיקים....

נרחיב את הדיון בנוסח של מאמר אחד: אל תעש עצמך כעורכי הדיינים... (א, ח) – כך גורסים דפוסי המשנה והתלמוד הבבלי (כתובות, דף נב, עמוד ב) והביטוי נתפרש כך: אלה המלמדים את בעלי הדין לטעון, כלומר "עורכי דין" במובן המודרני. ואולם כתבי-היד הקדומים של המשנה והתלמוד הירושלמי (כתובות, דף כט, עמוד א) גורסים: כארכי (או: כערכי) הדיינים. וזוהי המלה היוונית archi (=ראש) המשמשת בצירופים רבים: ארכיהגמון, ארכיבישוף, ארכיליסטיס (=ראש השודדים), ועוד. תן דעתך, שלפי הפירוש הראשון היינו מצפים ל"עורכי הדיינים"! אבל לפי הגרסה השנייה: ארכי הדיינים – ראש הדיינים.

3. הדקדוק

א. תצורת השם

לא הבוישן למד ולא הקופדן מלמד (ב, ה) – כך בכתבי-היד הקדומים. המשקל "פועלן" היה מקובל בארץ-ישראל במקביל ל"פעלן" שהיה מקובל בבבל. דוגמות נוספות מהמשנה: גזלן – גוזלן, רצען – רוצען. היום ממעטים מאוד להשתמש בצורות פועלן, אבל כשנצרכו לבידול סמנטי השתמשו בו: סבלן – סובלן.

השימוש במשקל פעילה (ישיבה, הליכה ועוד) – שם הפעולה של בניין קל – התרחב מאוד בלשון המשנה. אך בבואו במבנה סמיכות משמש לפעמים במקומו משקל פעילות: גמילות חסדים, שפיכות דמים (וידוע גם: מסירות נפש). וכן חל שינוי בשם הפועל של "קורא": קְרִיית שמע (=קריאת שמע). והנה דוגמה של גלגול צורני: כל כנסייה שהיא לשם שמים... (ד, יא). משמעות השם "כנסייה" כאן הוא: קיבוץ אנשים, התכנסות, קהילה, בית כנסת; ואולם בהוראה זו משמשת "כנסת" (בית הכנסת; חזן הכנסת, בני הכנסת, כנסת הגדולה). והנה מציאנו, שרוב כתבי-היד הקדומים גורסים: כל כניסה... "כניסה" הוא שם הפעולה של הקל (במשמעות התכנסות, התאספות), אולם כיוון שלרוב היא משמשת במשמעויות אחרות (פְּתַח, הליכה פנימה), היא נדחתה, והלומדים גזרו להם צורת יחיד חדשה "כנסייה". ממה גזרו אותה? מ"כנסיות", צורת הריבוי של "כנסת". זו הדרך הנקראת "גזירה לאחר", ובה הילדים גוזרים היום "שטויה" (מן שטויות) או "אותיה" (מן אותיות).

ב. תצורת הפועל

חילופי משקלים בבינוני: הווי שקוד ללמוד תורה (ב, יד), ובכתביהיד מצויות צורות אחרות: שוקד, שקד. ענבים בשולות/בשלות (ד, כ). **בינוני פעול של פועלי ע"ו-ע"י:** בור סיד שאינו מאבד טיפה (ב, ח). ובכן, האם הרב מדמה את תלמידו לבור של סיד? ונראה שגרסת רוב כתביהיד הקדומים עדיפה: בור סוד... כלומר בור מסויד (מטויה) ועל כן אינו סופג את מימיו. זוהי צורת בינוני פעול של פעלים מגזרת ע"ו וע"י, הנה עוד כמה דוגמאות: לוטה (שמואל א' כא, י) = מוסתרת; היתה שומה (שמואל ב' יג, לב) = מונחת, שמו אותה. ובמשנה: עליו שושן הבירה צוה (מידות א, ג) = מצוירת.

ג. תחביר

יידוע לוואי התואר בלבד: כנסת הגדולה, יצר הרע, מים הרעים. ויש דוגמות מעטות אף במקרא: יום השישי. **צירופי "של-"** לצד מבנה סמיכות: שינה שלשחרית ויין שלצהרים (ג, י) לצד: ייסורי הצדיקים, שלוות הרשעים (ד, טו). וכתביהיד חלוקים באותו ביטוי: מחלוקת קורח/מחלוקתו של קורח (ה, יז). **ההתאם במספר בכינוי ההדדיות:** איש את רעהו חיים בלעו (ג, ב). הקורא "בָּלְעוּ" אינו נוהג על-פי המקובל בעברית, שכן כינוי ההדדיות מחייב נשוא ברבים. וגם התיבה "חיים", המשמשת כתיאור מצב, מתאימה למושא ברבים בלבד. ולכן יש להעדיף בָּלְעוּ/בָּלְעוּ בריבוי. לאמיתו של דבר כתבי-היד העתיקים גורסים: בָּלְעֲנוּ.

ג. מסורות הקריאה של עדות ישראל

בני תימן והספרדים

מִנִּין
שָׁמָא/שָׁמָא
אִי אִפְשָׁר
בְּשַׁעַת
רָבִי (פלוני)
גִּיהֲנוֹם

בני אשכנז

מִנִּין
שָׁמָא
אִי אִפְשָׁר
בְּשַׁעַת
רָבִי (פלוני)
גִּיהֲנוֹם

ד. מירושת לשון מסכת אבות בעברית החדשה

ייחודה של מסכת אבות בצורה ובסגנון ושגירותה בפי ציבור רחב של לומדים גרמו לה שתשפיע השפעה מכרעת על העברית החדשה בתחום הפרזיולוגיה (ביטויים, אמרות ופתגמים). נדגים זאת משני הפרקים הראשונים: העמידו תלמידים הרבה (א, א); ...על מנת לקבל פרס (א, ג); שותה בצמא את דברי... (א, ד); דן את פלוני לכף זכות (א, ו); לא המדרש עיקר אלא המעשה (א, יז); אל תפרוש מן הציבור (ב, ד); הרואה את הנולד (ב, ט); לא עליך המלאכה לגמור (ב, טז); ודע מה שתשיב (ב, יד); זהיר במצווה קלה כבחמורה (ב, א); אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו (ב, ד).